

GLATZ FERENC

AZ EURÓPAI UNIÓ ÉS A NYELVEK

(Lingua frankák, regionális lingua frankák, anyanyelvek és a német nyelv)

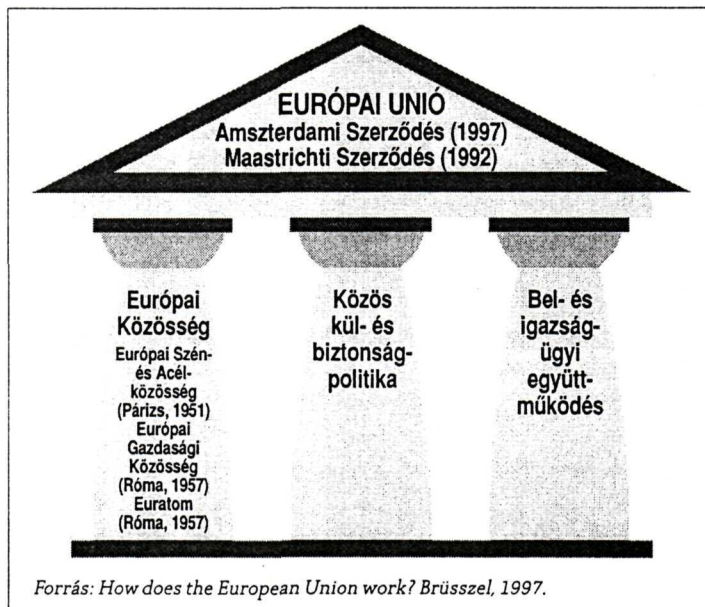
„2001” a nyelvek éve az Európai Unióban. Már az 1996. évi Európa Fórumon (Berlin, 1996. november 6.) az alábbi sorok szerzője előadásában a kisnemzetek megmaradásához szükséges feltételek tanulmányozását sürgette. Azért, hogy az „emberi tényező” napirendre kerüljön, ezek között is a nemzeti sokszínűség megőrzése, sokat tett az a nemzetközi munkabizottság, amely 1991 óta vizsgálja az Európai Közösség, majd Európai Unió keleti kiterjesztését. A bizottságot a Bertelsmann Alapítvány szervezi, finanszírozza, a brüsszeli adminisztrációval együttműködve. Ebből a bizottságból nőtt ki az 1996 óta évente ülésező Európa Fórum, ami az unió „kormányá”-val (azaz a „Bizottsággal”) közösen megállapított napirendek keretében tárgyalja az uniós politika alapkérdéseit. Az alábbi előadás szerzője 1991 óta vesz részt az uniós munkabizottságban. 1991-ben a kisebbségi kérdést, a kisnemzeti kultúrák megmaradását javasolta tárgyalni és egy kisebbségi kódexet dolgozott ki (megjelent a *História* 1992. 11. különszámaként, majd több ezer példányszámban angolul, németül, szlovákul, románul), az 1996. évi első Európa Fórumon a kisnemzetek megmaradásának feltételeiről, 2000. januárban az unió „humán-jövőjéről” tartott előadást.

2001. március 30-án a Magyar Tudományos Akadémián az „európai nyelvek” programja keretében tartottak konferenciát a német nyelv jövőjéről. A bevezető előadás szövegét az alábbiakban közöljük.

○ Első tézis: az Európai Uniónak miért nincs humán-stratégiája?

Az EU ismeretes módon az európai szén- és acéltrösztök szerveződéséből nőtt ki. Ma már elmondhatjuk: az Európai Uniónak 40 éves előtörténet után van politikai-igazgatási szervezete (komisszió, adminisztráció, parlament, választási rendszer stb.), alapjaiban készen áll (gondoljunk csak

Maastrichtra, 1992), van védelmi-stratégiai szervezete (gondoljunk a NATO kiterjesztésére), készen áll a gazdaságpolitikai konstrukció (ipar- és agrártermelési normatívákkal, Europa Bankkal, az euró bevezetésével, 1999), sőt van már az EU-nak környezetpolitikája és formálódik tudománypolitikája (elsősorban a termeléshez kötődő kutatási ágazatokra koncentrálni). De elfeledkezünk arról, hogy az Európai Unióban emberek is fognak élni, akiknek nemcsak védelmi, termelési és igazgatási-rendészeti problémáik lesznek. Ezek a jövőendő Európai Unióban élő emberek nemcsak ipari termékeket és élelmet produkáló egyedek, nemcsak katonáskodó vagy szavazó individuumok, de érző, gondolkodó, az életet szellemileg is élvezni akaró egyedek. Akiknek van kulturális, érzelmi világuk is. Emberek, akik mozognak a kontinensen, akiknek be kell illeszkedniük új közösségekbe, törököknek, lengyeleknek, magyaroknak Nyugat-Európába, németeknek, angoloknak, franciáknak Kelet-Európába. Mindez konfliktusokat vált ki a jövevények és a hagyományosan kialakult szokásrendek között. Mindezzel egy időben zajlik a termelési-kulturális globalizáció, az információs forradalom, a kulturális kommunikáció eszközeinek (computer, tv, a telefónia) forradalma, amely az érintkezéskultúra új formáit alakítja ki. Ezért az EU-nak azal is foglalkoznia kell: milyen nyelveken fognak beszélni az emberek, milyen legyen a kontinensen létező képzési-utóképzési rendszerek koordinációja. És mindezek után választ kell majd adni a kérdésünkre: lehet-e az oktatás-, kultúrpo-

litikát lényegében csak nemzetállami szinten működtetni. Miért nincs az EU-nak kultúrpolitikája? Hiányzik máig az EU-ból egy *humánpolitikai koncepció*, egy humánpolitikai vízió. Ha az EU költségvetésére tekintünk, láthatjuk e költségvetésben is a humánpolitika hiányát: megdöbbentően kis ráfordítást láthatunk (néhány százalékot) oktatásra, nyelvi programokra, nem beszélve arról, hogy a modern értelemben vett kultúrpolitika is szétesik az EU rendszerében, némi oktatásra, ifjúságpolitikára, médiapolitikára. Teljesen eltávolodik az EU a hagyományos európai politikai struktúrától, amelyben a kultúrpolitika a 19–20. században igen fontos helyet foglalt el. Azt is mondhatnánk: Európa 19–20. századi emelkedésének egyik titka a színvonalas oktatás- és kultúrpolitika kiépítése volt. Az adófizetők pénzéből igenis törődni kell az életminőségnek nemcsak anyagi-materiális, de értelmi-érzelmi tényezőivel is. (Zárójelben hadd tegyem hozzá: nem vagyok benne biztos, hogy ezen a téren is feltétlenül másolni kell az amerikai politikát, amelyik a kultúrát alapjában az egyén dolgának fogja fel.) Ezért is csak örülni lehet annak, hogy az EU a nyelvek kérdésén napirendre tűzi, konferenciákat ösztönöz, aminek eredményeként egy európai uniós nyelvstratégia rögzülhet.

○ *Második tézis: mi is az EU célja?*

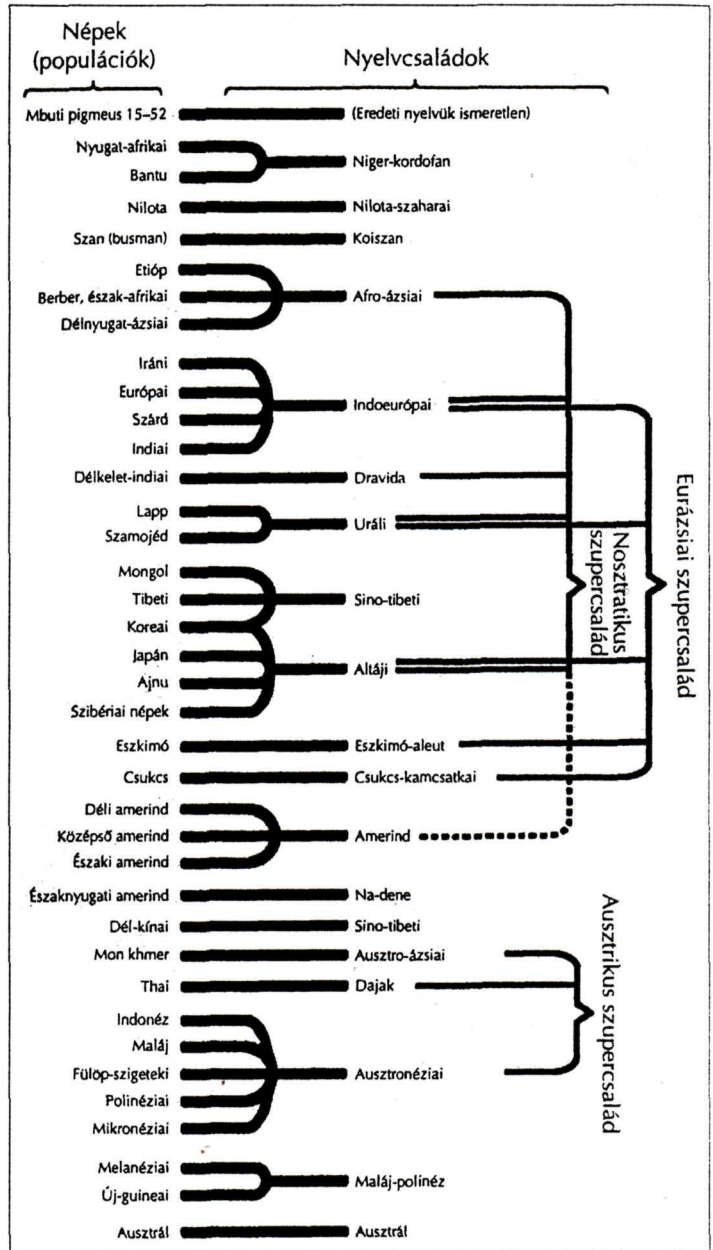
Az Európai Unió mint igazgatási egység első számú célja nem lehet szerintünk más, minthogy igazgatási-szakigazgatási eszközökkel *segítse a területén élő polgárok versenyképességét*. A 21. század visszavonhatatlanul a globalizáció százada lesz, ami azt jelenti, hogy minden falu, iskolaterem, sőt dolgozószoba a világverseny része lesz. Az információs forradalom egyelőre csak ipari-technikai forradalomnak látszik, de hamarosan látható lesz: itt egy világméretű kulturális forradalomról van szó. Egyrészt műveltséganyagunk modernizálásáról, másrészt az egész érintkezéskultúra átalakulásáról. Aki nem tanulja meg a modern információs technikát, aki nem sajátítja el az új érintkezéskultúra alapjait, az elbukik ebben a világversenyben.*

○ *Harmadik tézis: a nyelvismeret ma már szociális kérdés*

Mi köze a versenyképességnek a nyelvekhez?

Ahhoz, hogy a globális tudásanyaghoz hozzáférhessünk, szükséges a *világnyelv* vagy *világnyelvek* ismerete. Jelenleg az angol látszik az egyetlen világnyelvnek, noha megerősödik újra és újra az eszperantó tábora. Ez utóbbiak érve: az eszperantó könnyebb – pontosabban szólva – könnyebb magas irodalmi szintre jutni benne, mint az angolban. Csak

* Vö. erre Glatz Ferenc: Újévi etüdök. Európáról, az Európai Unióról, európaiságunkról. Ezredforduló, 2001/1. 5–9. o.

Forrás: Csányi Vilmos: *Az emberi természet*. Bp. 1999.

hát az angol mögött a világ legdinamikusabb gazdasági és katonai nagyhatalma áll, és ez az anyagi érdek eldönti a teoretikus vitákat, behozhatatlan előnyt biztosítva az anyanyelvű angoloknak, mindenekelett az amerikaiaknak. Kereskedés, diplomácia, tudomány, informatikai rendszerek világszintű működtetése ma már angol nélkül elképzelhetetlen. Ez tények, nem pedig érzelmek kérdése.

A világnyelv mellett ugyanakkor szükséges a *lokális lingua frankák* ismerete: az angolon túl a francia, a spanyol, az orosz, az arab, a kínai, a német. (Erre még visszatérünk.)

Ezekről az igazságokról mindenki beszél, ez ma már a politikában amolyan common place, sőt a sajtó területén is. Sajnos, az EU szintjén nagyon keveset teszünk viszont azért,

hogy a lingua frankák oktatása, használata erősödjék. Kérdés, hogy ráhagyhatjuk-e csak az individuumra az idegen nyelv tanulásának belátását? Nem kellene az uniós tagállamok iskolarendszerébe a kötelező idegen nyelvek oktatását ugyanúgy erősíteni, erőszakkal, mint például előírjuk a paradicsom formájának, méreteinek követését?

Az idegen nyelv szükségessége – common place! Sajnos kevesebbet beszélünk az anyanyelv fontosságáról.

A lingua frankák közvetítő nyelvek. Az igazgatás, a kereskedelem, a személyes turizmus, a tudomány, a szakmák érintkezési eszközei. Egy ideig sokan azt hitték, ezek a világnyelvek kiszorítják az anyanyelveket. Azt hittük, minden kisgyerek az Alföldön 2000-ben már angolul vagy németül fog érettségizni. Nem így történt és Németországban, Kínában sem így történik. Világos lett: a modern technikát, az új világ bonyolult társadalmi-világnézeti konfliktusait az ember csak anyanyelvén érti meg. Érzelmi világát kiteljesíteni anyanyelvén fogja a jövőben is. Ezért tehát a kis nyelveket is modernizálni kell. Ha nem lesz magyar vagy szlovák, vagy román stb. nyelven modern fizika-, kémia-, biológiaoktatás vagy nem lesz szépirodalom, verskultúra, akkor az alföldi vagy regáti, vagy kárpátaljai kisgyerekek már 6 éves korukban szociális hátrányba kerülnek a meedwest vagy más nagy kultúrába született kisgyermekkel szemben a holnap világversenyében. Ma már nem a kis nyelvek eltűnésének veszélye fenyeget. Hanem az, hogy a kis nyelvek konzerválódnak. A másik veszély: egy nyelvi alapú szociális diszkrimináció. Kiemelkedik egy felső középosztály, amelyik egy modern fogalomvilággal operáló, korszerű világnyelvet vagy világnyelveket beszél, azon ír, gondolkodik és kialakul egy kulturálatlan tömeg, amelyik csak a modernizálatlan, szubkultúrába süllyedt anyanyelvet beszéli. Ennek elkerülésére

A MAGYARORSZÁGON BEMUTATOTT ÚJ JÁTEKFILMEK A GYÁRTÓ ORSZÁG SZERINT, 1990–1999		
Ország	1990	1999
Franciaország	17	13
Lengyelország	8	–
Magyarország	31	16
Nagy-Britannia	6	9
Németország	9	–
Olaszország	12	3
Románia	2	–
Oroszország (Szovjetunió)	9	–
USA	126	119
Kanada	1	1
Japán	3	–
Spanyolország	–	2
Összes bemutatott film	258	176

*Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1999.
KSH, 2000. 248. o.*

az eszköz: egyrészt a kis anyanyelvek modernizálása, másrészt a világnyelv, illetve a lokális lingua frankák oktatásának erősítése költségvetési pénzből.

És itt ismét az EU céljaihoz érkezünk vissza: a kontinens társadalmainak versenyképességének kérdéséhez. Európa emelkedésének egyik titka volt mindig az – a 16–20. században –, hogy az elit- és a tömegkultúra nem szakadt szét. (Szemben a kínai, arab és más kultúrákkal.) És ebben a zsi-

dó-keresztény életelvek követése és a görög-latin demokratizáló írás-, olvasáskultúra segített bennünket. A 21. század az emberminőség százada lesz éppen az új érintkezéstechnika következtében. Ma már az USA-ban, Kínában egyaránt látják, hogy a chipkorszak igénye a tömegműveltség emelkedése. Azért bírálják saját oktatási rendszereiket, mert az elit- és tömegműveltség elszakadt egymástól. Európát csak most fenyegeti az amerikanizálódás: nem az angol nyelv hódítása a veszély, és még kevésbé az amerikai elitkultúra beáramlása (sőt, ezt kevésnek tartjuk!), a veszély az amerikai primitív kommerciális kultúra hódítása és az, hogy szociálisan-kulturálisan amerikai módra szétszakadnak az európai társadalmak. Az európai kiegyensúlyozott tömegműveltség hagyományát kell újraerősítenünk, aminek első számú feltétele a nyelvi érintkezés színvonalának erősítése. A világnyelv, a lingua frankák kötelező oktatása, a feltételek előírása részben EU, részben nemzetállami feladat. A kis nyelvek modernizálása viszont csak a nemzetállamok feladata. De e kis nyelvi kultúrák fontosságának demonstrálása az EU feladata. Ez meg is történik egyelőre annyiban, hogy az EU kijelenti a tagállamok nyelvének egyenjogúságát.

○ Negyedik tézis: a kulturális diverzitásról

A természettudományok sokat beszélnek a biológiai diverzitásról. Vagyis arról: az emberiség érdeke a Földgolyó, egész természeti környezetünk élővilágának sokszínűségét megőrizni, a biodiverzitást. Én legalább ennyire fontosnak tartom a kulturális diverzitást. Vagyis: az emberiség történetében több százezer év alatt kialakult sokféleséget meg kell őrizni. Európa történelme folyamán egyedülálló kulturális diverzitást fejlesztett ki. Aránylag kicsiny területén több mint 20 egyenrangúan kiművelt nyelvi kultúra él, amelyek tagjai világszinten jutnak anyanyelvükön ismeretekhez.

Ez a kulturális diverzitás nemcsak etikai, hanem anyagi-materiális szempontból is fontos. Sőt, a kulturális diverzitás hasznos. A különböző kultúrák egymás mellett élése és találkozásai, igaz, konfliktusokhoz is vezetnek (mint ahogy például az állandó európai háborúkhöz), de ugyanakkor egészséges versenyhez is. A szokásrendszerek és hagyományokba rögződött sajátosságok ütközése, kihívásokat is megfogalmaznak, de egyben versenyhelyzetet is teremtenek. (Mint ahogy azt teremt ma az Egyesült Államokban is az afrikai gyökerű, a spanyol gyökerű, az ázsiai gyökerű, az európai gyökerű és a jenki gyökerű kultúrák együttélése, csak erről keveset beszélünk, hanem az egészet belefoglaljuk az ún. amerikai kultúra fogalmába. Ezt a befogadókészséget természetesen – hadd tegyük hozzá – őszintén csodáljuk.) A 21. század, a mi elképzelésünk szerint, a kulturális diverzitás százada lesz. Európának ez a hagyománya tehát nagyon is korszerű lehet. De hogyan őrizhető meg, sőt fejleszthető a kulturális diverzitás?

A MAGYAR ISKOLÁKBAN KÖTELEZŐ TÁRGYKÉNT IDEGEN NYELVET TANULÓK SZÁMA, 1999 (%)					
Iskolafaj	Angol	Francia	Német	Orosz	Egyéb
Általános iskola	47,0	1	49	0,9	2,1
Gimnázium	44,0	8	36	1,0	11,0
Szakközépiskola	51,5	3	43	0,6	1,9
Felsőoktatási intézmény (nappali tagozat)	39,0	9	30	4,0	18,0

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1999. KSH, 2000. 236. o.

Ezen emberi sokféleségnek a megnyilvánulási formája a szokásokban, az életformában és a nyelvekben megtalálható sokféleség. Ezek közül ma már kétségtelenül legerősebb eszköz a nyelv. A kulturális (etnikai, vallási) sokszínűség hordozója a nyelv. *Ezért tehát a sokféle anyanyelv megőrzése a kulturális diverzitás megőrzésének eszköze.* De mint láthatják, én nem az anyanyelvek konzerválását tartom elrendő célnek, hanem *modernizálását.* És természetesnek tartom, hogy az anyanyelvek, éppen lingua frankák révén, állandó kapcsolatban vannak egymással. Folytonos interferencia áll fenn az egyes anyanyelvek, valamint a lokális lingua frankák és a világnyelv között. Legalábbis én ezt tartom ideálisnak a következő évtizedekben.

Tehát világnyelv (vagy világnyelvek), lokális lingua frankák és modernizált anyanyelvek – ez lehet az európai 21. századi versenyképesség alapja. Ismétlem: nemcsak egyszerűen humánológiai alapkérdés e hármasszintnek a kiépítése és támogatása, hanem nagyon is hasznos a jövőnk szempontjából.

○ Ötödik tézis: Európa emancipálódásáról

Az Európai Unió történelmének nagyobb része és alapjainak lerakása is a hidegháború korára esik. A világ kettéosztottságában Nyugat-Európa „természetes” szövetségese, az Egyesült Államok oldalán állott. Kelet-Európa viszont az ellenfél, a Szovjetunió megszállása alatt élt. Most, amikor a szovjet hatalom összeomlott és Oroszország visszahúzódtott történelmi határai mögé, az európai kontinensnek világosan látszanak sajátos kontinentális érdekei. Továbbra is természetes szövetségben él az atlanti világ egészével, de ma már ezen a szövetségen belül erősek a versenytényezők. Ma már az európai kontinens termelési bázisai egyáltalán nem ideológiai-politikai vonalak szerint tagozódnak, hanem üzleti, illetve lokális érdekeik szerint. És az európai termelési és kulturális közösség nemegyszer legerősebb versenytársa éppen az Egyesült Államok vagy netán Japán, azaz a korábbi, úgynevezett szabad világ államai. Európának tehát meg kell tudni fogalmaznia a maga saját kontinentális gazdasági és kulturális céljait is. Az Európai Unió újabb fejlődési szakasza Európa emancipálódásának elősegítése.

Európa emancipálódásának első számú feltétele az *európai kultúra történelmi szerepének újravizsgálata.** Amerikai, de kínai barátaim is gyakran kérdezik, miért nincs büszke európai ember. Amíg az amerikaiak, sőt a dél-amerikaiak, az afrikaiak, kínaiak rendkívül büszkék a múltjukra és a jelenükre. Az én válaszom erre mindig az: de minálunk kritikusabb embertípus nincsen. Az ő kérdésük: miért van az, hogy e más kontinensek világszemlélete alapján jövőorientált, míg a miénk elsősorban múltorientált és a jogos önkritikák mellett képtelenek vagyunk a történelmünkben megtalálható előremutató sajátosságokra jövőt felépíteni?

A kérdés-válaszok azután most már az egyes európai nemzetek, és közöttük mindenekelőtt a németek, *kultúrájához és e kultúrák értékeléséhez vezet.* És ahhoz a tényhez, hogy tankönyvekben, sőt filmekben Európa 19–20. századi történelme elsősorban negatív vonásokkal van lefestve.

Európa úgy jelenik meg a 19. században a világtörténelem-könyvekben, mint gyarmatosító hatalom, amelyik kizsákmányolta az akkor még fejletlen afrikai, ázsiai vagy éppen dél-amerikai népeket. De keveset szólnak a zsidó-keresztény kultúrkör, azaz az *európai kultúrkör folytonos kíváncsiságáról*, arról, hogy ez az Európa a modern technikai eszközöket, az emberi jogok becsületét és a politikai kultúrát vitte el ezen világrészekre. Vagyis Európa szerepe az emberiség 19–20. századi történelmében nagyon is pozitív volt. Még akkor is, ha ez az európai jelenlét a világ különböző részein az európaiak uralmi pozícióinak megerősítésével járt együtt. (Ahogy a későbbi korban azután ugyanígy viselkedett az elmaradott területekkel szemben a japán, a kínai és az arab kulturális-katonai terjeszkedés is.) Vagyis mi, európaiak: angolok, franciák, németek, hollandok, portugálok, belgák, magyarok szóljunk csak továbbra is önkritikusan az ipari forradalmak korának gyarmatosító mozzanatairól, de legyünk büszkék arra a technikára és arra az irodalmi, nyelvi és közösség-szervező kultúrára, amelyet e kontinensen kifejlesztettünk és amelyet a világ különböző részein, ha rossz eszközökkel is, terjesztettünk. És legyünk ma őszintén kíváncsiak és befogadók az ázsiai, az afrikai, a dél-amerikai vagy éppen az arab kultúrákkal szemben.

De a legsúlyosabb vád ellenünk, európaiakkal szemben az, hogy a kontinens két világháborút termelt ki. És ez már teljes mértékben igaz is. Egyesek hajlandók ezen háborús konfliktusok felelősségét egy vagy két nemzetre (általában a németre) vagy az európai tőkére (itt is elsősorban a német, kisebb mértékben az angol, a francia tőkeérdekeltségre), mások ideológiai áramlatokra, kommunizmus és fasizmus megjelenésére hárítani. Akárkinek is van igaza, e világégek joggal készítenek önkritikára az európai kultúra mai képviselőit, mint amilyenek mi is vagyunk. Az állami háborúk gyakorlata, az emberi jogokat semmibe vevő diktatúrák és

* Vö. erre Glatz Ferenc: Az európai történelem kérdőjelei. História, 2000/2. sz.

ártatlan emberek tömeges pusztítása soha nem lehet „bocsánatos bűn”. Ezért tehát jogos az európai önkritikus magatartás. De úgy gondolom, hogy a II. világháborút végre be kell fejezni. Nem lehet százmilliókat politikai rendszerek vagy kormányok vagy politikai pártok bűneiért felelőssé tenni. És főképp nem lehet az unokákat a nagyapáik bűnei vagy tévedései miatt felelőssé tenni. És nem lehet azt tovább folytatni, hogy a világ gazdasági versenyében az európai cégek versenytársai nap mint nap előveszik az európai államok hatvan évvel ezelőtti világháborús tetteit és ezzel próbálják meg európai versenytársaikat erkölcsileg, a média segítségével a víz alá nyomni. (Fiatalkorom élménye jut eszembe, amikor a proletárdiktatúra propagandája úgy igyekezett csökkenteni az amerikai autók és technikai cikkek presztízsét, hogy azt mondta nekünk: igen, de az amerikaiak mindennek érdekében kiirtották az indiánokat.)

És ez a gazdasági téren mutatkozó Európa-ellenesség megmutatkozik a szellemi életben is, amelynek a kárvallottja elsősorban a német kultúra.

○ Hatodik tézis: a német kultúra és a német nyelv emancipálódásáról

A második világháború és a fasizmus, valamint a holokauszt tragédiáját nehezen dolgozta és dolgozza fel az emberiség. Érthető. És érthető az is, hogy az európai országokban létezett fasiszta mozgalmakat elsősorban – gyakran teljesen a tényekkel ellentétben – a német fasizmusra és a német tör-

ténelemre vezették vissza. Ezzel akartak a francia, az angol, a skandináv, az olasz, a kelet-európai – így a magyar – nemzeti történelmek megszabadulni a maguk nemzeti fasizmusainak tényétől. Ha nem is helyes és ha nem is igaz, de érthető. És még az is érthető – igaz, hogy szintén hamisítás –, hogy a világ film- és irodalmi kultúrájába 1945 után a negatív hősök műveltsége, viselkedése a világ minden sarkában amolyan németes vonásokkal volt felruházva. Szemináriumi dolgozat témája volt, milyen tulajdonsággal látták el a világháborús filmekben a németeket: embertelenség, cinizmus, magas technikai műveltség, arrogancia, mások lenézése, sőt kulturálatlanság. Ezek az ún. kollektív tulajdonságok azután átragadtak a civil témájú filmekre is, ahol ha német ember megjelent, többnyire rendelkezett ezen tulajdonságok egyikevel. De az elemzés azt is kimutatja, hogy általában a filmművészetben ezeket a „fritz”-es tulajdonságokat aggatták rá mindig a negatív hősökre. A fasizmus–humanizmus, diktatúra–demokrácia életérzés ellenpárjából egy kultúra kontra németek ellentétpár alakult ki. (Néhány évvel ezelőtt kezdtünk egy vizsgálatot arról, hogy a modern gyermekfilmek negatív szereplőiben, még a híres Harrison Ford-filmekben, a Csillagok háborújában is mennyire feltűnnek a gonoszok birodalmának lefestésében a korábbi évtizedekben a fasisztákra, illetve németekre mintázott alaptulajdonságok.) És arról már nem is beszélek, hogy a német történelemnek mindazok az elemei, amelyeket a hitleri politikai rendszer ideológiájában felhasznált – a germán hagyományoktól a lutheri hagyományokon át a wagneri zenéig – kiiktatódott a németiség kultúrtörténetéből. A német történelem elsősorban a német fasizmus előtörténeteként jelent meg.

Ami azután már nem is érthető, az a diszkriminatív magatartás a német nyelvvel szemben 1945 után. Mindenki előtt ismeretes az, hogy nagyon sok állami iskola-rendszerben a német nyelv oktatását erőszakkal szorították vissza. Sőt, az UNESCO által meghatározott világnyelvek közé sem kerülhetett be és az UNESCO égisze alatt rendezett tudományos konferenciák nyelvei közül is kizárták a német nyelvet. Deformitást idézett ez elő több tudományág és több szakmának a művelésében, ahol a német nyelvű hagyomány vagy a német nyelvű szakirodalom alapvetőnek számított.

De az utólagos antifasizmus jogos kibontakozása deformitást idézett elő a német értelmiség egy részében is. A német értelmiség rendkívüli önkritikával vizsgálta és vizsgálja nemzete történelmét. Én ezt példaértékűnek tartom. Úgy látom, hogy a saját negatív hagyományokkal legőszin-

